

Nem múlt történelmünk¹

Az iskolai történelemoktatási kánon² ellentmondásos alapmintázata

(Első rész)

„Főúr! Levesem, fúvom keverem, évszázadok óta!
Mégse' múlik a forró róla!”

(Pass Lajos: *Bejegyzések Meseország vendéglőjének panaszkönyvébe*)

Bár az elmúlt százötven évben legalább tíz olyan politikai rendszerváltás történt Magyarországon, amikor látványosan eltérő ideológiák nyomán radikálisan új történelemtankönyveket kezdtek írni, mégis azt tapasztaljuk, hogy a sűrűn egymást követő tankönyvekben makacsul tartja magát a kiegyezés utáni nemzetépítő léthelyzetre megfogalmazott iskolai történelemtanítási kánon alapmintázata. Ez az állandóság azért meglepő, mert a történelemtankönyvek „korszerűsítése” közismerten nem a történettudományok új vívmányaihoz kapcsolódik, mint a természettudományok esetében, sokkal inkább a politikai kurzusok változásaihoz. A most következő írás az iskolai történelemtanítási kánon alapvető sajátosságait, állandó és változó elemeit vizsgálja. Az első részben ennek inkább a fogalmi kereteiről, a második részben pedig konkrétabb történeti megjelenési formáiról, strukturális elemeiről lesz szó. Arra természetesen itt nincs mód, hogy tétélesen – valamennyi történeti korszakra lebontva – bemutassam ezeket az elemeket, így inkább csak a kánon kialakulásának idejére és a strukturális ismétlődésekre koncentráltam. Reményeim szerint az alapmintázat vizsgálata révén bizonyos mértékben betekintést nyerhetünk a politikai változások, a magyar történelmi közgondolkodás és az iskolai történelemoktatás évszázados mélyrétegeibe is.

Nemzet és nemzetépítés

Anthony D. Smith (2004) szerint a modern nemzeti társadalmak kialakulásának négy alapvető ismérve van: 1. A nemzet-/nemzetállam-építés. 2. A nemzethez való tartozás érzésének és tudatának kialakulása. 3. A nemzetté válás elérését és fenntartását kitűző politikai erő dominánssá válása. 4. A nemzet önrendelkezését, egységét és önazonosságát hirdető (nemzet)eszme elterjedése. A nemzet ebben az értelemben egy új közösségi formaként jelent meg az európai történelemben, amely a korábbiaktól eltérő módon integrálta a társadalom tagjait. A középkorban az államok nem etnikai (nyelvi és

kulturális azonosság), hanem politikai (birodalmi, területi) alapon szerveződtek, a társadalmi csoportok identitása és tagozódása pedig más jellegű volt, mint manapság. Európa a 18. század előtt rendi jellegű közösségszerveződésre épült: az emberek alapvető identitását a kiváltságok megléte vagy hiánya adta, a közös kulturális háttér pedig a kereszténység és az univerzálisnak tekintett latin nyelv biztosította. Egy nemes vagy egy szerzetes sokkal inkább tekintette „sorstársainak” a más tájakon élő nemeseket és szerzeteseket, mint szülőföldje jobbágyait – még akkor is, ha azok azonos nyelven beszéltek. Ezzel szemben a modern nemzet a nyelvi közösségek és az állami-területi keretek szerves összekapcsolódása révén szerveződött. Az egyik lehetséges irány az úgynevezett államnemzeti forma volt – például Franciaországban –, ahol ugyan a korábbi etnikai sokféleséget egységes nyelvi-történeti kultúrával „ittatták át”, de a benne élő emberek mindenekelőtt állampolgári jogon kapcsolódnak egymáshoz. A nemzetállami irány – például Románia, vagy napjainkban Szlovákia és Ukrajna – esetében a domináns közösség nyelvi-kulturális összetartozása az előzőnél jóval hangsúlyosabb módon jelenik meg (a célkitűzés: egy állam – egy nyelv) az önálló állami keretek megszervezése során (Brubaker, 2006).

A mai értelemben felfogott nemzet tehát – bár középkori közösségi előzmények is segítettek létrejöttét – lényegében az újkorban kialakult közösségi forma, amely kohéziós erőként jelent meg Európában. Szerveződése egyfelől szorosan összefüggött a társadalmi-gazdasági modernizációval, az ipari forradalommal, a kapitalizmus térnyerésével, amely szétfeszítette az elkülönülő privilégiumokra épülő merev csoportkereteket (Gellner, 2004), és szakszerű állami bürokrácia létrehozásával egységesítette és ellenőrzés alá vonta, „normalizálta” (Foucault, 1998) a társadalmat. Ebben nagyon fontos szerepet játszott a nacionalizmus eszmevilága, amely Gellner (2009. 76.) szerint „megszülte” a nemzetet. Új közösségi tudatot (világmagyarázatot, célokat, értékrendet, szimbólumokat, mi-tudatot és ellenségképeket) és a korábbiaknál jóval szélesebb társadalmi nyilvánosságot (sajtó, közösségi terek) teremtett, amely révén betöltötte azt a szellemi és kultúrpolitikai vákuumot, amely a szekularizáció nyomán jött létre (Anderson. 2006. 24–25.). A nemzetépítés kifejezés tehát egyfelől a kulturálisan homogén, területileg egységes, politikailag centralizált államra igényt tartó nacionalista programra utal, másfelől pedig arra a folyamatra, ahogy a nemzeti kultúra (nyelv, közös történelemszemlélet stb.) elsajátítása a nemzet(állam)i közösséghez való állampolgári és kulturális tartozás feltétele, „belépőjegye” lesz.

A nemzeti közösségek kialakulása sokféle módon ment végbe Európában. Az ideáltipikus kelet-közép-európai modell (Niederhauser, 2001. 117–133.) szerint a nemzetépítés folyamata két szakaszban valósult meg. Az úgynevezett kulturális szakaszban az anyanyelvre és közös múltszemléltre vonatkozó egységes nemzettudat megteremtése volt a legfontosabb feladat a nemzetépítő elit számára. A nemzeti összetartozást megfogalmazó törekvés hordozója a nemzeti nyelven szóló irodalom és sajtó lett, amely tevékeny részt vállalt a kollektív történeti tudat kimunkálásában is. Ezzel párhuzamosan a többi művészeti ág is a nemzettudat és a nemzetépítő program (nacionalizmus) hordozója lett: létrejöttek a nemzeti viseletek, szimbólumok és himnuszok, megszületett a nemzeti színhátság. A kulturális szakaszt hamarosan a politikai szakasz követte, amikor a nemzeti összetartozást tudatosító és vezető elit különböző politikai igényeket (nemzeti jogosítványokat, területi határokat, anyanyelvi oktatást, állami önállóságot) fogalmazott és valószínűsített meg. A politikai keretek kialakulásával párhuzamosan – ami jelenthette a kollektív politikai jogok megszerzését és az önálló államszervezet létrehozását is – a sok százból szövődő nemzettudatból kifomálódott a „hivatalosan egységesített” nemzettudat, és annak intézményes közvetítőrendszere (tömegkommunikáció, iskolarendszer, állami ünnepek, kultuszok stb.), amely az államhatalom legitimációs programja lett.

Mivel a nagy létszámú nemzeti közösségekben a honfitársak közvetlenül nem ismerik, nem is ismerhetik egymást, ezért az egységes nemzeti tudat és identitás megteremtése

csak közvetett módon, szimbolikus elemek révén valósulhatott meg. Ezért is nevezi a nemzetet Benedict Anderson (2006) „elképzelte közösségnek”, ami nem hamistudatot jelent, sokkal inkább azt, hogy a benne élő emberek képzeletükben megalkotják, természetesen életkeretként elfogadják a nemzeti közösség létét.³ Ebben a közösségben nem a személyes ismeretség a meghatározó, hanem az összetartozás tudata és hite: a szimbolikus formában életre hívott közös származástudat, a közös nyelv és kultúra, a közösen kitűzött célok. A nemzet alapja tehát az identitás: az összetartozás mi-tudatának büszkesége, a másoktól való különbözés fenyegetettségének megélése, a közösségért való felelősség élménye, amelyet a szellemi és politikai elit által megfogalmazott nemzetépítő program (nacionalizmus) és (többnyire) egy annak megfelelő államszervezet intézményrendszere integrál.

Nemzetépítés és történelem

A 18-19. század óta a különböző nemzet- és nemzetállam-építési programok alapvető célja és feladata az, hogy közel azonos gondolkodású és együttesen cselekedni képes közösséggé szervezzék az egyébként roppant heterogén – biológiailag, területileg, jogilag, szociálisan, kulturálisan, nyelvileg, vallásilag stb. megosztott – társadalmak tagjait. Mindez azt jelenti, hogy a nemzetépítés alapvető funkciója az elkülönülések csökkentése, a közgondolkodás egységesítése és homogenizálása. Olyan kulturális és politikai keret létrehozása és működtetése, amely „közös nevezőt” hoz létre az eltérő társadalmi helyzetű és gondolkodású emberek között; amely bár nem szünteti meg, de hierarchikusan képes „felülírni” a más jellegű közösségekhez való tartozás tudatát és identitását; amely határvonalat húz meg a nemzeti közösség tagjai és az „idegenek” között; amely a család mellett a legfontosabb vonatkoztatási rendszer a honleányok és hazafiak számára.

A magyar nemzeti közösség egységének gondolata és igénye az európai népek többségéhez hasonlóan kezdetben a múltba vetítve, historizáló módon fogalmazódott meg a roppant heterogén újkori társadalm szerkezettel szemben. A jól ismert nemzetépítő

A magyar nemzeti közösség egységének gondolata és igénye az európai népek többségéhez hasonlóan kezdetben a múltba vetítve, historizáló módon fogalmazódott meg a roppant heterogén újkori társadalm szerkezettel szemben. A jól ismert nemzetépítő toposz – az évszázadokig alvó nemzet „felébresztése”, „talpra-állítása”, a „nemzet öntudatra ébredése” – például arra a feltételezésre épült, hogy a nemzeti közösség a maga teljesen kifejtett formájában már létezett valamikor a történelemben, és „csak” vissza kell állítani annak „dicsőséges állapotát”. A jelenkor megosztottsága és a jövőtől való félelem miatt a reformkori nemzetépítők a „szabadon formálható” múltkép révén tudták megfogalmazni a vágyott és „elképzelte” közösség sajátosságait. Ez az úgynevezett perennalista (a nemzet örök és változatlan formában való létezését hirdető) felfogás a történelemben kereste és találta meg a nemzet alapvető legitimációs forrását: a közösnek gondolt eredetet és hagyományokat, az ősök áldozatainak és dicsőséges tetteinek példaadó bemutatását.

toposz – az évszázadokig alvó nemzet „felébresztése”, „talpra-állítása”, a „nemzet öntudatra ébredése” – például arra a feltételezésre épült, hogy a nemzeti közösség a maga teljesen kifejelett formájában már létezett valamikor a történelemben, és „csak” vissza kell állítani annak „dicsőséges állapotát”. A jelenkor megosztottsága és a jövőtől való félelem miatt a reformkori nemzetépítők a „szabadon formálható” múltkép révén tudták megfogalmazni a vágyott és „elképzelt” közösség sajátosságait. Ez az úgynevezett perennalista (a nemzet örök és változatlan formában való létezését hirdető) felfogás a történelemben kereste és találta meg a nemzet alapvető legitimációs forrását: a közösnek gondolt eredetet és hagyományokat, az ősök áldozatainak és dicsőséges tetteinek példaadó bemutatását. A nemzeti közösség idealizált formájának történelmi visszavetítése (historizálása) kívánta hitelesíteni annak jogszerű jelenbeli érvényesítését és jövőbeli célkitűzését. A nemzet tehát mint örök érvényű közösségi létező „a történelmen keresztül fejezi ki önmagát”, így a nemzeti közösség történelmének legfőbb ismérveit és az abból adódó feladatokat nem az aktuális jelenből, sokkal inkább a múltból lehet és kell „kiolvasni”, amely alapvetően a nemzeti történetírás és történelemtanítás feladata (Gyáni, 2000. 38.).

Joggal írja Anthony D. Smith (2000. 5.) a nemzeti historikusokról a következőket: „A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói.” A nemzet- és nemzetállam-építés szempontjából mindez azért fontos, mert a múltba (bele)látott és láttatott idealizált nemzeti egység többnyire az éppen aktuális társadalmi viszonyok kritikájaként, ellenfogalmaként vagy éppen tagadásaként jelent meg a társadalmi-politikai erőterben. A 19. századi magyar társadalom nagyfokú megosztottságát – óriási szociális különbségek, sokféle etnikum stb. – a közösnek tekintett múltbeli gyökerek és hagyományok folytonosságával igyekeztek egybeforrasztani. A közös múlt és a történeti folytonosság feltételezése egyben megadja a jövőbeli feladatokat is: a „természetes nemzeti úttól” való kényszerű történelmi eltérések és elkanyarodások után mindig vissza kell térni a „helyes mederbe”. Így mindez nemcsak a jelennel szembeállított ellenfogalomként, hanem a jövőre irányuló „elvárásfogalomként” (Koselleck, 2003) is „előíródik” az egymást követő nemzedékek számára, mint a nemzeti egység megteremtésének „mindenkori történelmi korparancsa”.

A történettudományban – nagyjából a fent említett történészek jóvoltából – ma már egyetértés van abban, hogy a nemzet fogalma és közösségi jellege nem statikus, nem örökkön örökké változatlan formában létező társadalmi keret: mind tartalma, mind pedig formája történeti koronként folyamatosan változik, módosul. Ugyanakkor sok vita van a nemzeti múlttal foglalkozó historikusok (történeti közírók, történészek és történelemtanárok) tevékenységével kapcsolatban arról, hogy ők csupán rekonstruálják a múlt valóságát (úgy, ahogy az a maga korában történt, történhetett), vagy a jelenkori szempontok alapján konstruálják (a múlt végtelen eseménysorából előzetes szempontok szerint válogatva koncepciózusan megalkotják) az aktuális mondandót hordozó és erősítő történelmi narratívát, amely így a mindenkori jelenre mutató múltszemléletet eredményez. Mindez legfőképpen a múlt és a jelen viszonyának értelmezése miatt fontos, és közelről érinti ennek a tanulmánynak a címét is: mennyire múlik el a múlt? Mennyiben határozzák meg a jelen problémái és kérdésfelvetései a múlt vizsgálatát, vagy éppen az iskolai történelemoktatást? Mennyiben legitímálja a történelem a mindenkori jelen döntéseit és célkitűzéseit?

A 19. században élt Ernest Renan (1995. 175.) fogalmazta meg azt a mindmáig sok vitát kiváltó tételt, hogy felejtés nélkül egy nemzet sem létezhet: „...egy nemzet lényege az, hogy minden egyén minél több közös jeggyel rendelkezzen, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen”. A nemzeti múltra vonatkozó felejtés ügye mindenekelőtt azért fontos számunkra, mert pontos mérőműszerként mutatja a különböző politikai kurzusok világnézeti beállítottságát és értékszemléletét. Ebben az értelemben egyrészt az is izgalmas, hogy a nemzeti történelem eseményeiből és szereplőiből mi, illetve ki kerül be

az éppen aktuális történelemtankönyveibe – Kik az állandó szereplők? Milyen megfontolásból kerülhet valaki előtérbe, vagy éppen háttérbe? –, de legalább ennyire izgalmas az is, hogy mely tények és személyek maradnak ki belőle. A történeti amnézia mindenkor megfigyelése azonban nemcsak a különböző politikai ideológiák eltéréseire mutat rá, hanem a nemzettudat roppant sokféle szinten és módon megjelenő diskurzusára is. A történeti közgondolkodás ugyanis minden államszervezeti és iskolai törekvés ellenére sem homogén. Az úgynevezett köztörténet, illetve regionális szinten megjelenő történelemszemlélet narratívuma nagymértékben eltérhet a hivatalos tankönyvi felfogástól vagy a tudományos megközelítésektől: diktatórikus viszonyok között akár ellenkultúraként is szolgálhat egy-egy történelmi esemény vagy személy radikálisan eltérő megítélése. A nemzeti közösség múltjára vonatkozó különböző szintű és típusú narratívák az esetek túlnyomó többségében nem pusztán öncélú múltismeretként, „régiségbúvárkodásként” jelennek meg. Még a sok tekintetben elfogulatlan és komoly szakmódszertani kontroll alatt álló történettudomány produktumai esetében is természetes előfeltevések és a jelenre figyelő tudatos vagy öntudatlan történetpolitikai szándékok (Gyáni, 2003) húzódnak. A nemzeti identitást közvetlenül meghatározó intézmények – tudomány, művészet, oktatás, média – és személyek által közvetített műtszemlélet pedig többnyire jól értelmezhető történetkonstrukciókat, didaktikus funkciókat hordoz. Ezeknek a diskurzusoknak a rendre visszatérő témái a következők:

- nemzeti közösség mibenléte és szimbólumrendszere,
- nemzeti közösséghez való tartozás szempontjai,
- fények és árnyak a nemzeti történelemben,
- az alapvető sorskérdések és sorsfordulók a történelemben,
- a múlt tanulságai a jelenre és a jövőre nézve.

Érdeemes ebből a szempontból röviden visszatérni Renanhoz, aki szerint a „történelmi felejtésnek” jól működő társadalmak esetében közösségépítő funkciója van: a „szolidaritás”. A nemzeti egység gondolatvilágának fenntartása azt igényli, hogy az emberek felejtsek el a nemzetet megosztó korábbi belső konfliktusokat és polgárháborús traumákat, és a közös múltból csak arra emlékezzenek, ami összeköti és összetartja a nemzetet. Renan számára a nemzet nem területi vagy etnikai érdekközösség, sokkal inkább közös vállalkozás, amely a közös emlékekre, a közösen megélt jelenre és közös jövőképre épül: „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, amely azonban voltaképpen egy. Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az oszlatlanul kapott örökséget.” (1995. 185.)

Történelem és történelmi mítosz

A nemzetépítésre vonatkozó történészi megállapítások szorosan egybecsengenek a szociológus Émile Durkheim (1980. 8–9.) álláspontjával: „A társadalom mindenekelőtt tudat: a kollektivitás tudata.” Durkheim (2003. 33–98) arról is írt, hogy a különböző történelmi korszakokban ezt a kollektív tudatot más és más intézmény hordozta: a törzsi társadalmakban az egymásnak mesélt áthagyományozott történetek, később a tételes vallások, az újkortól kezdve pedig a tudományokra és művészetekre épülő iskolarendszer. Durkheim a mindenkor közösségi tudat működésének két aspektusát elemzi: a mítoszt és a rítust. A mítosz a közösségre vonatkozó idealizált világrend és világmagyarázat egységes rendszerben elmondott története, a rítus pedig ennek a történetnek („fogatókönyvnek”) az „eljátszása”: szertartás és közös cselekvés formájában való megjelenítése.

A rítus azért fontos, hogy a közösség tagjai ezen keresztül folyamatosan kapcsolódhassanak, „kommunikáljanak” a mitikus világmagyarázat szimbolikus világával, a közösséget megtestesítő személytelen erővel, ami újra és újra érzelmileg megerősíti a közösséghez való tartozásukat. Ebben az értelemben a mindenkori nemzettudat és a „hivatalos” nemzeteszme jelenti a közösségi összetartozáshoz szükséges világmagyarázatot, a mítoszt – és hagyományápoló cselekvésnek, rítusnak tekinthető minden olyan tevékenység, amely a nemzeti identitást, a nemzethez való kapcsolódás „aktív megélését” szolgálja a nemzeti sportsikerektől a nemzeti hagyomány ápolásán át a nemzeti értékek szisztematikus iskolai átadásáig.

A mítosz kifejezés durkheimi értelmezése mindenekelőtt azért fontos számunkra, mert ez a fogalomhasználat segít kilépni abból a leegyszerűsítő megközelítésből, amely szerint a történeti mítosz egyszerű hamistudat: olyan múltba vetített vágyteljes kitaláció, tévhit, amellyel minden esetben szembeállítható a tudományos történeti igazság. Ez a felfogás a történettudomány esetében persze még érthető. A történészek ugyanis a múltra vonatkozó racionális tudás előállításán munkálkodnak: szigorú szakmai protokollok és viták keretében a különböző típusú forrásokból kell oksági magyarázatokat találniuk a múlt eseményeire. Amikor tehát a történetíró hoz létre egy múltra vonatkozó narratívát, akkor ebből igyekszik kiküszöbölni a racionálisan bizonyíthatatlan vagy kevésbé igazolható elemeket, igyekszik minél elfogulatlanabban rekonstruálni a múlt tényeit. Azokat a múltra vonatkozó megállapításokat tehát, amelyek tudományos eszközökkel nem bizonyíthatóak, okkal-joggal nevezi tudománytalan mítosznak, legendának, tévhitnek, ami azonban nem jelenti azt, hogy ezek az elgondolások más szempontból ne lennének fontosak (Romsics, 2002. 7–27.).

A szociológiai és antropológiai megközelítések ebben a tekintetben jóval megengedőbbek, hiszen figyelmük közvetlenül nem a történelmi igazság kutatására irányul, sokkal inkább azoknak a társadalmi szükségleteknek a vizsgálatára, amelyek létrehozák a múltra vonatkozó képzeteket. Ebben az értelemben a történelmi mítoszok sajátos szimbolikus valóságként értelmezhetőek, amelyek a sok szálból szövődő nemzettudat és identitás szerves részét képezik. Ez a szimbolikus valóság a történettudomány által közvetített, sokszor töredékes, de minden esetben roppant bonyolult és elvont múlt-szemlélettel szemben közérthető és ellentmondásmentes múltértelmezést és érzelmileg telített, komplex világmagyarázatot közvetít. Az antropológiai leírásokban (Geertz, 1994. 172–176.) az ilyen jellegű komplex történeteket (világképeket) és identitáskonstrukciókat – függetlenül attól, hogy mennyire lehet visszavezetni azokat ellenőrizhető tényekre – „egy élethelyzet adekvát tudatának” tekintik, amelyek segítenek értelmezni „egy nehezen átlátható szituációt”, vagy segítenek megragadni a „bizonytalan kimenetelű jövőt.”

A történeti mítoszok tehát az emlékezetkultúra szerves részének tekinthetők, amelyeknek nem történeti igazságtartalmát, sokkal inkább jelenkori funkcióját érdemes vizsgálni: azt, hogy milyen szerepet töltenek be a kollektív nemzeti tudat fenntartásában, illetve hogyan legitimálják a különböző társadalmi és politikai csoportok hatalmi diskurzusait. Népszerűségük mögött jól megragadható társadalmi szükségletek húzódnak, amelyek nagymértékben fölerősödnek olyan traumatizált és zaklatott történelmi korszakokban, amikor a racionális világértelmezés és a kiszámítható cselekvés lehetősége csökken. Ebben az értelemben a mítosz a közösség-szervezés vallási funkcióival rokonítható. Alapvető társadalmi funkciója az, hogy egységes világképet és könnyen belátható magyarázatot adjon olyan problémákra, amelyek racionálisan nem igazán érthetőek, illetve, hogy vigaszt és reményt adjon a nehéz helyzetekben a közösség tagjai számára. Más szóval a mítosz alapvető célja és feladata az, hogy áthidalja az ellentétet a kívánt és a tényleges állapotok között. Alapja egy jövőtől remélt vágyott állapot, amely sokkal vonzóbb az éppen fennálló körülményeknél. A történelmi mítosz esetében ezt a vágyott állapotot

a múltba vetítik, mintha egyszer már létezett volna – ezáltal hitelesítik annak megvalósíthatóságát, illetve ezáltal szólítják fel a közösség tagjait annak „visszaállítására”. Jellegzetes magyar történelmi mítosz például az 1848-as és 1956-os forradalom nemzeti egységének legendája, amely azt hirdeti, hogy ezekben az időszakokban minden magyar ember azonos módon gondolkodott és cselekedett. A korabeli emberek beszámolóí és a dokumentumokkal bizonyítható történelmi tények persze egyértelműen mutatják, hogy a forradalmaink idején is rendkívül megosztott volt a magyar társadalom, de a nemzeti egység múltbeli tételezése sokféle reményt és (ön)igazolást adhat az utókor számára. A magyar történelmi közgondolkodásban és az iskolai történelemoktatásban fellelhető mitológikus elemek legjellemzőbb területei – Schöpflin György (2003. 68–91.) tipológiáját kiegészítve – a következők:

- a származás (etnogenézis) és a történelmi elsőbbség mítoszai
- a tekintélyes rokonság és a közös származás mítoszai
- az aranykorok mítoszai
- az újjászületés és megújulás mítoszai
- az adott nép kiválasztottságának és különleges tulajdonságainak mítoszai
- az „dicső múlt” hősiességének kizárólagosságára koncentrááló múltszemlélet
- az állandó veszélyeztetettség (külső és belső ellenségek) mítoszai
- egy-egy népet sújtó szenvedéstörténet és áldozathozatal mítoszai
- összeesküvés-elméletek, külső és belső ellenségek és bűnbakok mítoszai
- a történelmi felelősség áthárításának mítoszai
- a magára hagyott, ám mégis lovagias, igazságszerető nép mítosza
- a megmentő hős, szakrális erő mítoszai
- egy terület szakrális jelentőséggel való felruházásának mítoszai
- a homogén nemzeti egység mítosza.

A történelem mitologizálása a közgondolkodásban sokféle módon, sokféle szinten és sokféle funkció érdekében jelenhet meg. Ezek értelmezéséhez és csoportosításához érdemes a tudásszociológus Mannheim Károly (1996) által bevezetett utópia és ideológia fogalom párt segítségül hívni. Mannheim – majd nyomában Paul Ricoeur (1997. 120–126.) – az utópia fogalmát az általános „csoport-vágy” megjelenéseként írja le, amely egyfajta közérzületként van jelen a társadalomban. Ez lehet a „közjó” utáni vágyakozás, de lehet egy nemzet nagy hatalmi törekvéseinek vágya is. Ezzel szemben az ideológia kifejezést a szerzők a hatalmi jellegű diskurzusok, a közvetlen politikai jellegű ambíciók elméleti háttereként vagy éppen közegeként fogalmazzák meg, amelynek legfőbb funkciója az, hogy a közélet hatalmi harcainak legitimációs bázisát megteremtse. Ebben az értelemben az ideológia folyamatosan „támadja” az utópiát. Igyekszik aktuális céljainak megfelelően felhasználni – tematizálni, kisajátítani – és politikai programmá formálni az utópiában megjelenő társadalmi igényeket. Mindez azt jelenti, hogy a történelmi közgondolkodás befolyásolása érdekében folyamatos nyelvi harcok dúlnak a különböző politikai szereplők között a legnépszerűbb múltértelmezések birtoklásáért. A politikai szféra egyfelől igyekszik „meghódítani” és bekebelezni a történelmet, hogy a hajdanvolt közösség hőseinek tekintélyét és „üzenetét” a maga szolgálatába állítsa. Ugyanakkor az ideológiai térben „szabadon formálható” történelembe igyekszik belevetíteni saját aktuálpolitikai üzeneteit, ami gazdagítja a történelmi mítoszok hosszú sorát. Az utópia és az ideológia viszonya jól szemléltethető a nemzeti egységre vonatkozó korábbi példával (is). A szolidáris együttélésre, összehangolt közgondolkodásra és nemzeti büszkeségtudatra irányuló kollektív vágy a nemzeti együttműködés fontos utópiája. Véltetően kevesen vannak olyanok, akik a nemzeti széthúzás, illetve a „mindenki harca mindenki ellen” elvének pozitívumait hirdetnék a nyilvánosság előtt. Ebből következően a politikai ideológiák többnyire a nemzeti összetartozás fontosságát képviselik, sok esetben

a mitikus történelmi előképekre hivatkozva. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy közvetlen politikai céljuk nem a csak vágyálmokban létező nemzeti egység teljeskörű megvalósítása – ez a gyakorlatban csak a legszélsőségesebb diktatúrában lenne lehetséges –, hanem saját táboruk megerősítése és a rivális politikai ellenfelek legitimációs bázisának hiteltelenítése. A különböző politikai érdekcsoportok ugyanis – önmagukat mindig a közjó értékvilágának közepébe állítva – igyekeznek a nemzeti egység képviselőjeként megnyilvánulni, így a más nézeteket képviselőket bármikor a nemzeti egység megbontóinak, az 1848-as és 1956-os eszmények elárulójának nyilváníthatják. A politikai erőterben tehát a történelmi mítoszok nem utópiaként szólnak meg, hanem ideológiaként. A múlt eseményeit az utókor politikusai ugyanis ténylegesen már nem tudják meg nem történtté tenni, legfeljebb „csak” átértelmezni, „átkeretezni” próbál(hat)ják az aktuális politikai diskurzusok politikai céljainak megfelelően. Ez – mint a későbbiekben látni fogjuk – különösen érvényes az állami intézményekben – központi emlékezetpolitika, tömegmédia, iskolarendszer – nyomatékosan közvetített „hivatalos” történelemszemléletek és indoktrinációs törekvések esetében.

Hasonló jelleggel és érdekviszonyok mentén működik az úgynevezett „emlékezetipar” a nemzeti közösséggel való azonosulás vonatkozásában. A történelmi kultuszok emlékhelyein található bazársorok termékei – nemzeti színű pólók, matricák, kitűzők, makettek –, illetve a különböző színvonalú emlékezeti rendezvények jól mutatják, hogy milyen komoly társadalmi igény van a nemzeti identitást megalapozó történelem közösségszervező erejére. Arra, hogy a nemzeti múlttal való azonosulás cselekvés formájában, rituálisan közösségi élmény révén megvalósuljon: a kultuszhelyek meglátogatása, emléktárgyak vásárlása, a rendezvényeken való aktív részvétel. Ebből a szempontból nyilvánvalóan másodlagos az emléktárgyak korhűsége, a kosztümök és nyelvhasználat hitelessége, a múltidéző megemlékezések autentikussága.

A továbbiakban a történelem mitizálásának három jellemző gondolkodásmódját vizsgáljuk meg, amelyek bizonyos mértékben mindmáig jelen vannak történelmi közgondolkodásunkban és történelemtankönyveinkben: a korábban már említett perennalista műltszemléletet, a nemzetkarakterológiák érvényességét, valamint a megszemélyesített szakrális nemzeteszme fogalmát. A 19. századi kelet-közép-európai „nemzetébresztők” saját nemzetük minél ősbib eredetét és közösségük változatlan formájú történelmi folytonosságát fogalmazták meg. Mindez nyilvánvalóan történelmi mítosz: racionálisan nem lehet igazolni, de olyan műltfikció, amelynek fontos üzenete volt, van és lesz az adott közösség számára. Amikor például a román nép több ezer éves kárpát-medencei létezését hirdető úgynevezett dák–római kontinuitás elméletéről olvasunk, vagy a Nagymorva Birodalom magyarok előtti szlovák vívmányainak narratívájáról, netán a hun–magyar rokonság folytonosságáról vitatkozunk, akkor nyilvánvalóan nem csak a ködbe vésző műlt öncélú kutatása történik, sokkal inkább a román, szlovák és magyar közösség nemzeti identitásáról, büszkeségéről és félelmeiről, valamint jövőbeli feladatairól van szó. Mindhárom elmélet a történelmi elsőbbség nagy hatalmi jellegű legitimációs jogát igyekszik megfogalmazni és – a többivel szemben – magának tulajdonítani. Mindhárom eredetmítosz természetesen tekinti az adott nemzet mindenkori helyét és államalkotó legitimitását a Kárpát-medencében – sőt, még azon túl is. Mindezt olyan történelmi időszakokra és helyekre vonatkozóan is érvényesnek tekinti, amikor (és ahol) aktuálisan ez a jelenlét nem létezik, vagy csak nagyon korlátozott módon valósul meg. Ezeket a ténybeli hiányosságokat azonban a történelmi folytonosság elmélete jótékonyan elfedi, miközben minden eljövendő generáció számára előírja, feladattá teszi annak megvalósítását. Ezáltal nemcsak a nemzetépités mindenkori feladatait jelöli ki egyirányúan, hanem a nemzeti összetartáshoz szükséges ellenségképet is megjeleníti, miközben teljes mértékben hitelteleníti a nemzetépitésre vonatkozó alternatív elgondolásokat is mint a nemzeti szellemtől idegen nézeteket.

Ezeknek a történeti folytonosságot hirdető mitikus nemzettörténeteknek a befogadása nyilvánvalóan nem racionális belátás útján történik, sokkal inkább a saját közösséggel történő azonosulás révén valósul meg: egy magyar identitású ember számára a hun–magyar rokonság ismerete nem csupán a múlttól szóló tudást jelenti, sokkal inkább a honfitársakkal való közösség megélését; miközben például a dák–római kontinuitás elmélete feltehetően idegen marad számára még akkor is, ha érdekes történelmi felvételeket tartalmaz. A nemzeti identitás és a mitikus történelemszemlélet szétválaszthatatlanul összetartozik. A közösségtudat egyfelől előfeltételezi a történeti tudást, másfelől viszont az adott múltszemlélet elfogadása a közösséghez való tartozás feltétele is. A dák–római kontinuitás elmélet, a Nagy-morva Birodalomhoz kapcsolódó szlovák történeti elképzelés, illetve a hun–magyar rokonság folytonosságára vonatkozó elgondolások megkérdőjelezése sok tekintetben hazafiatlan cselekedetnek minősül a saját nemzeti közösség szempontjából, miközben hazafias tette válik a másik közösség vonatkozásában. Mindez azonban azt is jelenti, hogy elvész vagy nagymértékben összeszűkül a múltértelmezés szabadsága. A történelem nemzeti nézőpontjával való azonosulás ugyanis azt jelenti, hogy a befogadó egyén mindenekelőtt csoporttagsága révén sajátíthatja el a történelmi tudást, ami azt is jelenti, hogy olyan előzetesen megformált történetet, nemzetképet és gondolkodásmódot kap, amelynek értelmét és tanulságát – vitathatatlan végeredményként – el kell fogadnia a

közösséghez való tartozás érdekében. Ebben az értelemben tehát a nemzettudat egységét meghatározó ilyen jellegű történelmi mítoszok kanonizált hittételekké válnak, amelyek a vallási hittételekhez hasonló módon érvényesülnek a közgondolkodásban.

Az úgynevezett nemzetkarakterológiák a 20. század elején terjedtek el Európában. Célkitűzésük nemcsak az volt, hogy az egyes nemzeti közösségek alapvető értékeit (például a hungarikumok) és kulturális jellemzőit összegyűjtsék, hanem az is, hogy az adott nemzet tagjaira jellemző tulajdonságokból megszemélyesített kollektív profilt állítsanak össze. Ezek a nemzetkarakterológiák a nemzeti közösség egységének esszenciáját igyekeztek megformálni, amikor arra keresték a választ, hogy ki tekinthető franciának, németnek vagy magyarnak; hogy mi tekinthető a francia, német vagy magyar közösségi tudat (néplélek, nemzeti jellem) lényegének és különleges sajátjának; hogy általánosságban milyen közös jellemzőkkel, gondolkodási és cselekvési mintákkal rendelkeznek az adott nemzet tagjai. Ezek a megszemélyesített nemzeti karakterek nyilvánvalóan roppant sokféle valós részletre épültek, de komplex formában történő megjelenítésük

20. század elején terjedtek el Európában. Célkitűzésük nemcsak az volt, hogy az egyes nemzeti közösségek alapvető értékeit (például a hungarikumok) és kulturális jellemzőit összegyűjtsék, hanem az is, hogy az adott nemzet tagjaira jellemző tulajdonságokból megszemélyesített kollektív profilt állítsanak össze. Ezek a nemzetkarakterológiák a nemzeti közösség egységének esszenciáját igyekeztek megformálni, amikor arra keresték a választ, hogy ki tekinthető franciának, németnek vagy magyarnak; hogy mi tekinthető a francia, német vagy magyar közösségi tudat (néplélek, nemzeti jellem) lényegének és különleges sajátjának; hogy általánosságban milyen közös jellemzőkkel, gondolkodási és cselekvési mintákkal rendelkeznek az adott nemzet tagjai.

– általában a francia vagy a német emberek, általában a magyarok – alapvető funkciója az volt, hogy megszemélyesített formában demonstrálják a nemzeti közösség egységét és összetartozását, és bizonyos mértékben elfedjék a társadalmi és politikai integráció töredezettségét, a nemzeti közgondolkodás „mozaikos szerkezetét” (Lackó, 1996). Az elmúlt bő évszázadban számtalan izgalmas és tanulságos szociálpszichológiai leírás született a különböző népek jellemzőinek gondolt sajátosságairól, erényeiről és hibáiról, amelyek sokféle nemzeti sztereotípiá forrásaivá váltak. Ezek a sztereotípiák többé-kevésbé vissza is köszönhetnek egy-egy ország meglátogatása során. Ugyanakkor ezeknek a sztereotípiáknak a régmúltba (vagy öröklétbe) történő vetítése óhatatlanul történelmi mítoszokhoz és ellenséges érzelmű előítéletekhez vezethet (Trencsényi, 2011). Magyar vonatkozásban érdemes megemlíteni, hogy a nemzeti karakter megfogalmazása már a reformkorban is roppant divatos volt. Számtalan pozitív leírást olvashatunk a magyarok „lovagiasságáról”, „szabadságszeretetéről”, „bátorságáról”, „vendégszeretetéről”, „békéttűréséről és lobbanékonyágáról” nemcsak hazai szerzőktől, hanem külföldiektől is. Ugyanakkor a nemzetépítés sebességével többnyire elégedetlen „nagyjaink” (Széchenyi István, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Arany János és László, Mocsáry Lajos, Teleki László stb.) negatív tartalmú metaforákkal – „szalmaláng természet”, „vasárnapi nép”, „déliabók népe”, „közrestség”, „már megint agyarkodunk”, „pártoskodás”, „széthúzás”, „nemzeti légvár” – ostromozták a magyar közgondolkodást, a „nemzeti karaktert”.

A megszemélyesített nemzeteszme abban a tekintetben hasonlít az előzőhöz, hogy a nemzetnek önálló alanyiságot, antropomorfa arculatot tulajdonít. Ugyanakkor ez a felfogás annyiban tovább is lép a mitizálásban, hogy ennek a nemzeti közösséget megtestesítő eszmének – az aktuálisan éppen létező embereken és társadalmon túlmutató – önálló jogállása, önálló szándéka és önálló akarata van, amely szakrális ereje révén ideális módon kifejezi és hordozza a nemzeti lét lényegét, és irányítja sorsát a nemzetek közötti harcok során. A nemzeteszme tehát a nemzet esszenciája, amely a nemzet különleges történelmi küldetését és egységes akarátát, nagyságát és erejét van hivatva megfogalmazni. Szakrális eredetét jól mutatják a nemzet alapvető szimbólumai: a középkori védangyalok és harcos szentek mintájára megfaragott, páncélba öltöző védelmező nőalakok (Britannia, Germánia, Helvétia, Roszija, Hungária), valamint a keresztény vallásból „kölcsonzott” zászlók, himnuszok és szertartástípusok. Nem véletlenül nevezte Gerő András (2004. 17–21.) – Hankiss Elemér nyomán – ezt a felfogást „nemzetvallásnak”.

A megszemélyesített nemzeteszme lényegében tehát a nemzetépítés mitologikus és sok tekintetben szakrális programja, amely ugyan történelmi elemekből épül fel, de paradox módon arra törekszik, hogy felszámolja a tényleges történelmi valóságot, és alárendelje azt az idealizált nemzeteszmeének. A múlt eseményeiből és résztvevőinek életéből csak annyi válogatódik ki, amennyire a mítoszalkotónak szüksége van, és ezek sem múltként őrződnek meg, hanem a jelenhez szóló üzenetként. A történelmi eseményből példázat, a történelem szereplőjéből pedig – ha szerencséje van – hős lesz: egy gondolat, egy erény vagy egy nemzetépítő jócselekedet szimbóluma. Tényleges élete – örömei és bánatai – és valóságos társadalmi környezete már nem kerül át a nemzeteszme tudatosan fölépített lineáris múltkonstrukciójába.

Az eddigiekből jól látható, hogy a történelmi események és személyek valóságos kontextusát és igazságtartalmát vizsgáló történétírók miért idegenkednek a tudatosan preformált mítoszoktól. Nyilvánvaló, hogy hasonló módon gondolkodik minden olyan törekvés is, amely a leegyszerűsített és lineáris múltkonstrukciók helyett a jóval bonyolultabb és ellentmondásosabb valóságos viszonyokat kívánja megjeleníteni. A mítoszpépítők persze ezeket a törekvéseket nyilvánvalóan deheroizálásnak, önostorozásnak, sőt sok esetben nemzetellenesnek tekintik. Jól szemlélteti ezt a Gyurgyák János (2007. 291.) által idézett Radnai Oszkár recenziója, amelyet Szekfű Gyula *Száműzött Rákóczi* című könyvéről írt 1914-ben: „...Nekünk nem kell ez az igazság. Mi épülésre és nem csüggedésre tanulunk

történetet. Rákóczit megismerni csak akkor érdemes, ha olyannak emelkedik szemünk elé, amint történelemtanáraink idáig rajzolták képzeletünkbe... Benne nem egy személy, hanem egész fajunknak eszményített fogalma testesül meg. Amikor érte lelkesedtünk, voltaképp magunkért lelkesedtünk, amikor szerettük, a magyart szerettük benne, amikor gyönyörködtünk benne, a magyar faj erényeiben gyönyörködtünk, amikor büszkék voltunk reá, nemzeti önérzetünk mosolygott önmagára. [...] Mit nyerek én Szekfü Rákócziájával? Egy kiábrándulással többet. Szegényebb lettem hitemben, eszményeimben, érzéseimben.”

A történelem tanítása

Az iskolai történelemtanítás

A 18-19. században a nemzetépítés lázában égő európai kulturális és politikai elit többek között a kötelező állami iskoláztatás – és ezen belül a nemzeti jellegű történelemoktatás (Hobsbawm, 1997. 16–22.; Gellner, 2009) – bevezetésétől remélte a gazdaságilag és kulturálisan is egységes polgári társadalom kialakulását. Így történt ez a magyar nemzetépítés esetében is, azzal a megszorítással, hogy a reformkori kezdeményeket durván megszakító önkényuralmi időszak miatt csak a kiegyezés után jelent meg kötelező jelleggel a nemzetközpontú történelemoktatás a magyar iskolákban.⁴ Mindez olyan műtszemléletre épült, amelynek közvetlen ideológiai célja a társadalom szociális és etnikai sokféleségének homogenizálása, az egységesen magyar szellemiségű nemzet-tudat kialakítása volt, és olyan módon valósult meg, hogy a történelemtankönyvekben megjelenő múltreprezentáció kimondva-kimondatlanul összemosta a magyar államiságot és a magyar etnikumot. A történelem tantárgy „rejtett” asszimilációs tanterve tehát lényegében az egységes nemzetállamépítés szakrális funkcióját⁵ érvényesítette: minden magyar állampolgárt kulturális értelemben is magyarnak tekintett, függetlenül attól, hogy mi az anyanyelve, illetve kulturális identitása (Szebenyi, 1970).

Mindez persze a nemzetállamépítő szemlélet alapján teljesen természetes és „korszerű” volt: Európában hasonló identitáspolitikai funkciók mentén szervezték és szervezik többnyire ma is a kötelező állami történelemoktatást. Az sem kétséges, hogy az iskolai történelem tantárgy bevezetése a magyar nemzeti identitás megalapozása és megerősítése szempontjából sikertörténetnek tekinthető. Az általa közvetített egyértelmű műtszemlélet mint „közös nyelv”, ismeretanyag és gondolkodásmód a magyar köztudat szerves és elengedhetetlen részévé vált (Katona és Sallai, 2001). Szerepe kiemelten fontosá vált mind a hazai, mind pedig a határon kívül rekedt magyarság nemzeti önazonosságának és kulturális egységének fenntartásában.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a 19. század utolsó harmadában „hivatalosan” megfogalmazott és az állami iskolarendszer által érvényesített magyar történelemoktatási kánon – a Durkheim által leírt (2003) értékmentes társadalmi tudatszervezési modell értelemben – maga is mítosz. A politikailag és kulturálisan is egységes magyar nemzeti múltkép tételezésével ugyan nagyon fontos társadalomintegráló szerepet lát el, másfelől azonban ideologikus jellege miatt perennalista történelemszemléletet képvisel. Ennek az előre értelmezett és így egyféleképpen értendő narratívának a „főszereplője” a nemzetet megtestesítő magyar állam, amelynek eredetét, születését, gyarapodását, honvédő harcait, kudarcos és sikeres korszakait követhetjük nyomon a történelemtankönyvek lapjain, illetve a történelemórákon. A nemzetépítési funkcióknak megfelelően többnyire hasonló szerkezetű történetek bukkannak fel az újabb és újabb történelmi korszakok tárgyalása során. Ezek nagyobbrészt a történeti folyamatok sajátos végeredményeit, tanulságait, erkölcsi példázatait (Németh, 2002), valamint a nemzeti értékek és tulajdonságok (hazafiság,

önfeláldozás stb.) ismétlődő archetipikus megnyilvánulásait (államszervezés, nemzeti kultúra, honvédő harc) tartalmazzák. A történelemtankönyvek a múlt eseményeit lezárt ismeretként, tudományosan rendszerezett folyamatként mutatják be, amelyben csupán a „végeredményeket”, a tanulságokat kell megtanulni. Lényegében az felel jól, aki a központilag meghatározott történelemszemléletet „reprodukálja”. A történelmi folyamatok és a személyes döntések alternatívitásának, illetve a különböző értelmezésekből adódó vitáknak sem helye, sem ideje nincsen a történelemórákon. Ebben a zárt kanonizált rendszerben még másként gondolkodni is csak a kánon narratíváján belül lehet.

A nemzeti történelem mitikus világának egyik alapvető cselekvő mágikus-beavató megjelenítője – a Durkheim által említett rítus és szertartás (2003) – a hétről hétre ismétlődő történelemóra, amely rendszeresen kiegészül az iskolai ünnepekkel és az emlékhelyek ápolásának kultuszával. Az újabb és újabb generációk jelentős része két alkalommal – általános iskolában és középiskolában – is bejárják a történelemtanítási kánon teljes világát, amely újra és újra mozgósítja a fiatalok nemzeti identitását: nemcsak ismeretekre tesznek szert, hanem jó történelemtanárok esetén érzelmileg is bevonódnak és hitet tesznek a nemzeti kultúra mellett.

Mindez szorosan összefügg a történelem tantárgy alapvető pedagógiai funkcióival (Knausz, 2015) is. Az általános és középiskoláknak nyilvánvalóan nem „kis történeszeket” kell nevelnie, akik bonyolult kutatómódszertani eljárások révén elfogulatlanul próbálják majd összerakni a múlt fennmaradt építőköveiből a minél realisabb történelemképet. A tárgy szocializációs feladata sokkal inkább az, hogy olyan állampolgárokat, honleányokat és hazafiakat neveljen, akik büszkéek nemzetük múltjára, őseik eredményeire, és közösséget vállalnak jelenével és jövőjével egyaránt. Különösen a fiatalabb diákok esetében nyilvánvaló, hogy a tudományos megismerés bonyolultsága – multiperspektívikus történelemszemlélet, tágabb kontextusba helyezett leírások, bonyolult forráskritikai megközelítések, strukturális elemzések, ellentmondásos portrék stb. – helyett identitáserősítő eszményekre, hősökre, példákra, könnyen azonosítható érzelmi, gondolkodási és cselekvési mintákra van szükségük. A szocializációs mintaátadásra fókuszáló pedagógiai szemlélet szerint a történelemtanítás olyan helyzet, mint amikor a szüleink, nagyszüleink mesélnek a családunk történetéről, a nevezetes múltbeli eseményekről, híres rokonaink tetteiről, amelyekkel valamilyen formában közösséget érzünk. Az életkori sajátosságokra koncentráló felfogás szerint az őskort (ami a legújabb Nemzeti alaptantervből már kimaradt) azért tanítjuk, mert a gyerekek szeretnek „indianósdit” játszani, bandázni; az antikvitás a nagy hősök és eszmények megismerésének időszaka, a középkor a lovagiasság, a vetélkedések és bajtársiasság, valamint a plátói szerelem felmutatásának időszaka, az újkor pedig a nemzeti érzés megjelenítése miatt fontos... a történelmet meg majd megtanulják, ha nagyobbak lesznek.

A történelemtankönyvek

A kötelező magyarországi iskoláztatás bevezetése óta megjelenő történelemtankönyvek különösen értékes források, mert egyszerre sok szempontból mutatják meg egy-egy korszak műlt szemléletét. Az iskolai tankönyv a mindenkor állami emlékezetpolitika egyik legfontosabb hordozója: közérthető módon rögzíti és normaszzerűen tovább is hagyományozza a múltra vonatkozó műveltségi kánont: megjeleníti mindazt, amit a múlt végtelen eseménysorából „hivatalosan” be kívánnak emelni a „kulturális emlékezetbe” (Assman, 1999), illetve indirekt módon – a kihagyás révén – kifejezésre juttatja azt is, amit felejtésre ítélték. A tankönyvíróknak ugyanakkor tekintettel kell lenniük a korábban említett pedagógiai megrendelésekre is, miközben „szakszerűen” közvetíteniük kell a történettudomány legújabb műltreprezentációit, és nem hagyhatják teljesen figyelmen kívül a közgondolkodásban, illetve a médiában megjelenő úgynevezett köztörténet

(*public history*) narratívumait sem.⁶ Ennek ismeretében különösen furcsa, hogy a történelemtankönyvek szisztematikus elemzése nem tartozik a magyar oktatástörténet főáramához (Dárdai, 2002. 64–66.), ezen a területen legfeljebb Lajtai L. László (2013) könyve tekinthető mintáértékűnek.

Sok szempontból termékeny megközelítést jelent Pierre Nora (2010) elmélete, amely az emlékezet helyeinek („*les lieux de mémoire*”) tekinti a történelemtankönyveket, ami nagymértékben megkönnyíti ennek a sokféle megközelítésnek az együttes kezelését. Természetes módon rávilágít arra, hogy a tankönyvek nem a kollektív emlékezet magától értetődő összegzése, hanem adott oktatáspolitikai diskurzusok ideologikus megnyilvánulásai, amelyek mindenekelőtt legitimációs feladatokat látnak el (K. Horváth, 1999. 133–134.). A tankönyvek közismert megrendelője ugyanis a mindenkori állami oktatáspolitikai, amely szigorú tantervi előírásokkal, szakmapolitikai kontrollal és nem utolsósorban finanszírozási eszközökkel érvényesíti irányadó történelmi ideológiáját. Mindez azt is jelenti, hogy lényegében a történelemtankönyvek révén fogalmazódik meg egy-egy politikai kurzus „hivatalos” műltszemlélete: formálisan a tankönyvek „mondják meg” – legitimálják és kodifikálják – a társadalom tagjai számára, hogy az adott korszakban mi tekinthető érvényes történelmi tudásnak és mi nem; mit és hogyan gondolkodjanak egy-egy történelmi eseményről, vagy személyről. Az oktatáspolitikai megrendelés ugyanakkor a (kimondott vagy rejtett) pedagógiai célokat és feladatokat is megfogalmazza. Az egységes műltszemlélet köré rendezett tananyag egyöntetű értékvilágot, gondolkodási és cselekvési mintákat igyekszik közvetíteni, amelynek alapvető célja és feladata a felnövekvő nemzedékek közös nemzeti identitásának és állampolgári lojalitásának megalapozása, más szóval a társadalmi integráció erősítése.

Az iskolai történelemtankönyvek – a 19. századi hagyománynak megfelelően – a történettudomány eredményeire hivatkoznak, amelyek nemcsak tartalmi bázist, de tudományos legitimációt is biztosítanak számukra. Ebben az értelemben a történelemtantankönyv – hasonlóan a többi tantárgy taneszközeihez – a történettudományi kutatások „pedagógiai lebontását” valósítja meg az általános- és középiskolában, ami abban is kifejeződik, hogy minden tankönyvet egy történész és egy pedagógus lektorál.⁷ Komoly gondot jelent azonban, hogy a tudományos történetírás – a 20. század utolsó harmadától erősödő szkeptikus posztmodern felfogás nyomán – ma már nem kíván és nem is tud a közvetlen ideológiai és pedagógiai céloknak megfelelő egységes tudományos „nagy narratívát” és „objektív”

*Az iskolai tankönyv a mindenkori állami emlékezetpolitika egyik legfontosabb hordozója: közérthető módon rögzíti és normaszzerűen tovább is hagyományozza a múltra vonatkozó műveltségi kánont: megjeleníti mindazt, amit a múlt végtelen eseménysorából „hivatalosan” be kívánnak emelni a „kulturális emlékezetbe” (Assman, 1999), illetve indirekt módon – a kihagyás révén – kifejezésre juttatja azt is, amit felejtésre ítélték. A tankönyvíróknak ugyanakkor tekintettel kell lenniük a korábban említett pedagógiai megrendelésekre is, miközben „szakszerűen” közvetíteniük kell a történettudomány legújabb múltreprezentációit, és nem hagyhatják teljesen figyelmen kívül a közgondolkodásban, illetve a médiában megjelenő úgynevezett köztörténet (*public history*) narratívumait sem.*

módszertani bázist biztosítani. Jó ideje túllépett ugyanis már azokon a korábbi történetfilozófiai megközelítéseken (szociáldarwinizmus, „modern haladásvallás” [Lajtai, 2013. 54.], marxizmus stb.) és objektívnek gondolt történettudományi felfogásokon (historizmus, pozitívizmus), amelyekre az iskolai történelemtanítási kánon alapmintázata épül. Ezek a történetfilozófiai elméletek – a kereszténység eszkatologikus üdvtörténetének idő-felfogásához hasonlóan – az emberiség egységes és lineárisan építkező fejlődéstörténetét („a nagy narratívát”) hirdették, amely sajátos fejlődéstörvényeknek megfelelően korról korra a tökéletesedés felé halad, vagy éppen – a perennialista elgondolásnak megfelelően – visszatér egy képzeletbeli „aranykorba”. Ebben az értelemben az emberiség története egységes rendszert, fejlődési ívet alkot, amelynek törvényszerűségei a természettudományos törvényekhez hasonló módon megfajthatók és átadhatóak. A történetiség elvének megtanítása tehát ebben az értelemben azt jelenti, hogy a diákoknak az emberiség egész történetét – az őskortól egészen a jelenkorig – hiánytalanul meg kell tanulniuk ahhoz, hogy tanulmányaik végén megértsék a történelem törvényszerűségeit, a történetiség elvét, valamint a múlt jelen- és jövőformáló tanulságait. A történelem tehát csakis akkor válik „tanítómesterré” és a jelenkori viszonyok között is eligazító kalauzzá, ha a maga teljes világtörténelmi folyamatában megtanítjuk a fiataloknak. A történettudomány legitimációs kihátrálásának másik alapvető oka az eltérő – tudományos és ideológiai-pedagógiai – megközelítések miatt következett be. Gyáni Gábor (2018. 97.) írja: „...a tudomány és az iskolai történelemtanítás soha nem esik maradéktalanul egybe: a tudomány ugyanis a korlátlan kritikai tevékenység területe, az iskola pedig ezzel szemben a rögzített és alapjaiban mindig kanonikus tudás folytonos és ismételt átadásának a műhelye.” Más szóval: ha a nemzetépítő és társadalomintegráló célok közösek is, a történetíró feladata az elfogulatlan kérdésés, a „múltat illető folyamatosan frissülő racionális tudás előállítása”, a történelemtanár feladata pedig inkább a hagyományörzés, az egyszerű válaszok megadása, az egyéni és közösségi identitás tudatos formálása a pedagógiai eszményeknek megfelelő példák alapján.

Látnivaló tehát, hogy a történelemtankönyvek szerzőinek nagy körültekintésre és finom distinkciók alkalmazására van szükségük ahhoz, hogy össze tudják hangolni a különböző – sok esetben egymásnak is ellentmondó – igényeket és szempontokat. Ilyen különbségtételt jelent például a történelem nemzeti és egyetemes nézőpontjának és (főleg) értékvilágának együttes értelmezése. A magyar nemzeti történelem központi szerepe – a már említett nemzetépítő identitáspolitikai funkciónak megfelelően – kétségtelenül elvitathatatlan, és valószínűleg sokáig az is marad. Ennek tankönyvi elhelyezéséről és súlyozásáról azonban sok vita folyt az elmúlt évszázadban. Komoly szaktudományos és pedagógiai érvek szólnak mellett, hogy a magyar történelmet az egyetemes történelem szerves részeként tanítsuk az iskolában, ne pedig elkülönült egységekben. A magyarországi események ugyanis nem ragadhatóak ki a nemzetközi összefüggésekből, a reális helyzetértelmezésekhez szükség van a tágabb kontextus ismeretére is: például a Rákóczi-szabadságharc, vagy az 1848-as forradalom valós története nem érthető meg a tágabb európai politikai horizont ismerete nélkül. Ugyanakkor persze ebben az értelemben roppant kérdéses az egyetemes történelem tanításának „hatósugara”:

1. Öncélúan tanítsuk az egyetemes történelem extenzív egészét Afrikától Ausztráliáig?
2. A bennünket közvetlenebbül érintő tételes európai történetre koncentráljunk?
3. Csak a magyar történelem vonatkozásában közvetlenül fölmerült nemzetközi elemeket emeljük ki? A történettudományi szempontok inkább a nemzeti és egyetemes történelem szerves együtt-tanítását szorgalmazzák, az oktatáspolitikai és pedagógiai megközelítések viszont inkább a magyar történelem kiemelését, elkülönült fejezetekben történő tanítását tekintik üdvöztetőnek.

Ennél azonban sokkal izgalmasabb kérdéseket vetnek fel az értékrendi vonatkozások. Mi van akkor, ha a nemzeti látószög, illetve a nemzeti érdekekre fókuszálás miatt

ellentétbe kerül egymással a nemzeti és az egyetemes értékrend elve? A nemzeti közösség megteremtésének igénye ugyanis nemcsak a korábbi identitásformák – rendi, vallási, regionális – fölé helyezte a nemzeti identitást, hanem az értékrend és az erkölcs vonatkozásában is igyekezett „felülírni” azok értékvilágát. Így a nemzettudathoz kapcsolódó erkölcs és jog különleges helyzetekben érvényteleníti, érvénytelenítheti az emberáldozat egyetemes tilalmát és a „tízparancsolat” más erkölcsi szabályait is.⁸ Aki a nemzet érdekében öl vagy a hazáért hal meg, az egyértelműen pozitív elbírálásban részesül közössége tagjaitól. Mindez sajátos kettős értékrendet eredményezett. A nemzet szolgálata ugyan nem szüntette meg az egyetemes keresztény értékrend érvényességét, de a nemzeti érdek kizárólagossá tételével mégis relativizálta, partikulárisra tette az erkölcsi világlendület. A 19. században az egymás ellen identifikálódó és harcoló nemzetek szakrális ideológiai bázist teremtettek saját nemzetük számára: megfogalmazták a „kiválasztott nép nemzetvallását” (Gerő, 2004. 18–21.) – mi magyarok „a Magyarok Istenét” –, amely mint „Nemzeti Igazság” igazolta nemzetépítő törekvéseiket, majd pedig a későbbi előítéleteket és pusztító háborúkat.

Mindez az iskolai történelemtankönyvekben sajátos kettős tudatként jelent meg, amelyet szemléletesen ír le nemzetközpontú értéktudat és az értékközpontú nemzettudat fogalompár.⁹ A nemzeti elfogultság természetesen Európa valamennyi népének történelemtankönyveiben megtalálható: különösen a jelzők használatában, önfelmentő eufemizmusok alkalmazásában, valamint a tények sajátos minősítésében érhető tetten. Magyar vonatkozásban például a mindmáig makacsul tovább élő nyelvi lelemény – a „kalandozás” kifejezés – mutatja szemléletesen ezt a gondolkodásmódot, amely jótékonyan védi nemzeti önbecsülésünket. Komolyabb problémát jelentett az elmúlt évszázadban a történelemtankönyvek írói és tanítói számára az etnocentrikus és multiperspektivikus történelemszemlélet összeegyeztetése vagy egyidejű érvényesítése. A több évszázados magyar–szlovák együttélés története párhuzamos bemutatásának – fiktív, bár nem valószínűsége – példája jól szemlélteti ezeket a nehézségeket. A kizárólagos nemzetközpontú narratívák esetében csak a szembenállás narratívuma érvényesül: a magyar nemzettudat hősei mint népelnyomó gazemberek jelennek meg a szlovák tankönyvekben, miközben a szlovák hősök csak mint szeparatista börtöntöltelékek lehetnek jelen a magyar történelemtankönyvekben. A fő kérdés az, hogy ez a sajátos komplementer helyzet mennyire oldható fel multiperspektivikus megközelítéssel, egyetemes értéktételezéssel, a közös értékek keresésével. Mindez különösen fontos kérdés a Szlovákiában rekedt és ma kisebbségi helyzetben élő magyarság számára.

Ugyanilyen izgalmas és tanulságos vizsgálni és értelmezni azt, hogyan jelennek meg nemzetközpontú történelemtankönyvekben a nemzetnél kisebb közösségek – család, település, régió, nemzeti kisebbség, hátrányos helyzetű csoportok – identitáskonstrukciói és értékei. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a nemzeti megközelítés domináns helyzete – az előzőhöz hasonlóan – felülírja, de nem szünteti meg teljesen ezeknek a közösségi szinteknek a sajátos értékrendjét és történelmi narratívumait. A társadalomtörténet, bár időnként kiegészítő tananyagként megjelenik a magyar történelemtankönyvekben, de csak sajátos mellékszereplőként van jelen a nemzeti keret függvényében. A történelemtankönyvek egyértelmű főszereplője, ténylegesen megragadható alanya a nemzetet megtestesítő nemzetállam és annak mindenkori kulturális és politikai elitje. A tankönyvi alcímekben megjelenő „magyar nemzet”, „magyar nép” kifejezések nagyjából a magyar államszervezet, illetve a politikai elit reprezentációit jelentik. A magyar történelmet végigkísérő közjogi hatalmi harcok és hegemon törekvések győzelmei és vereségei mögött nem igazán látható a magyar társadalom különböző csoportjainak valóságos története, élet- és gondolkodásmódja. A nemzeti állam politikai és kulturális sikerei nem mindig esnek egybe a keretei között élő emberek, családok, települések, kisebbségi csoportok örömeivel, ami a történelemtankönyvekből többnyire nem derül ki.

A nemzetépítés homogenizációs törekvéseinek továbbélését jó mutatja, hogy a rendszer-váltásig a magyarországi nemzetiségi kisebbségekhez tartozó fiatalok a többségieknek írt történelemtankönyvek tükörfordításaiból tanulták anyanyelvükön a magyar történelmet: a békéscsabai szlovák nemzetiségű iskola diákjai például szlovák nyelven azt olvashatták, hogy „őseink a Kárpát-medencébe a Vereckei-szoroson át érkeztek Árpád fejedelem vezetésével” (Dejepis 5., 1998. 24.).

Jakab György

Digitális Jólét Nonprofit Kft.

Irodalom

- Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan Kiadó – Atelier füzetek.
- Assmann, J. (1999). *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Brubaker, R. (2006). *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan Kiadó – Atelier füzetek.
- Dárdai Ágnes (2002). *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó.
- Dejepis 5. pre žiakov základných škôl* (1998). Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Durkheim, É. (1980). *Nevelés és szociológia*. Tankönyvkiadó.
- Durkheim, É. (2003). *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. L'Harmattan Kiadó.
- Foucault, M. (1998). A diskurzus rendje. In Foucault, M., *A fantasztikus könyvtár*. Pallas Stúdió – Attraktor, 50–75.
- Geertz, C. (1994). Az ideológia, mint kulturális rendszer. In Geertz, C., *Az értelmezés hatalma*. Osiris Kiadó. 26–71.
- Gellner, E. (2004). A nacionalizmus kialakulása – a nemzet és az osztály mítoszai. In Kántor Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó. 45–78.
- Gellner, E. (2009). *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó.
- Gerő András (2004). *Képzelt történelem*. PolgArt Kiadó.
- Gyáni Gábor (2000). Fin de siècle-történetírás. In Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. 31–48.
- Gyáni Gábor (2003). *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor (2018). A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa. In Gyáni Gábor, *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó. 89–99.
- Gyurgyák János (2007). *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó.
- Hobsbawm, E. (1997). *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiadó.
- K. Horváth Zsolt (1999). Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, 14(3), 132–141.
- Katona András & Sallai József (2001). *A történelem tanítása*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Knausz Imre (2015). *A múlt kútjának tükré. A történelemtanítás céljairól*. Miskolci Egyetemi Kiadó. <http://mek.oszk.hu/15500/15519/15519.pdf> Utolsó letöltés: 2021. 07. 28.
- Koselleck, R. (2003). Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Koselleck, R., *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz Kiadó. 345–430.
- Lackó Miklós (1996). Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In Lackó Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete. 260–305.
- Lajtay L. László (2013). „Magyar nemzet vagyok” – *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Argumentum Kiadó.
- Mannheim Károly (1996). *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó.
- Németh György (2002). *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái*. Korona Kiadó.
- Niederhauser Emil (2001). *Kelet-Európa története*. MTA TTI.
- Nora, P. (2010). Emlékezet és történelem között. In Nora, P., *Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó. 142–157.
- Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In Bretter Zoltán & Deák Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó. 171–187.
- Ricoeur, P. (1997). Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta (szerk.), *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium. 116–126.

Romsics Ignác (2002). Bevezetés a történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In Romsics Ignác, *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemtől*. Osiris Kiadó. 7–27.

Schöpflin György (2003). A mítosz funkciói és a mítoszok taxonómiája. In Schöpflin György, *A modern nemzet*. Attraktor Kiadó. 40–44.

Smith, A. D. (2000). A nacionalizmus és a történések. *Regio*, 11(2), 5–33.

Smith, A. D. (2004). A nemzetek eredetéről. In Kántor Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó. 204–229.

Szebenyi Péter (1970). *Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Tankönyvkiadó.

Trencsényi Balázs (2011). *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó.

Jegyzetek

¹ A nem múltó múlt „nyomasztó érzését” immár a saját bőrömmön is érzem. Bő tíz évvel ezelőtt írtam egy hosszú tanulmányt (Jakab, 2008) ebbe a folyóiratba a magyar nemzeteszmé ellentmondásos természetéről, politikai ideológiává válásáról, illetve a történelemtanítási kánon korszerűsítésének „fölkötöttbbszükségesség voltáról”. Akkor úgy gondoltam, hogy a magam részéről le is zárhatom a témát. Nem önteltség miatt – mint a kakas, aki azt hiszi, hogy a kukorékolása hozza el a hajnalt –, hanem azért, mert akkor úgy látszott, hogy az általam felvetett problémák oldódhatnak. Az utóbbi években azonban azt kellett tapasztalnom, hogy mind a közbeszédben, mind pedig az oktatáspolitikai főáramában fölerősödtek azok a mitikus elemek, amelyekről már az előző írásomban is azt gondoltam, hogy érvényesek voltak ugyan a 19. századi léthelyzetre, de a 21. században már túl kellene lépni rajtuk. Így hát ismét a kezembe vettem ezt az aktuálisabbá váló témát. Próbáltam új megközelítésmódot találni leporolni, átfogalmazni a korábbi írást, de mivel az azt kiváltó probléma lényegében változatlan formában visszatért, „nem múlt el”, ezért én sem tudtam teljesen függetleníteni magam a „déja vu” érzésétől. Elnézést kell tehát kérnem hűséges olvasóimtól, ha a most következő szövegben ismerős gondolatmenetekkel, netán ismerős szövegrészekkel, szófordulatokkal találkozunk.

² Az ókorban a „kanón” szó mérővevesszőt jelentett, később azonban a keresztény szóhasználatban már szakrális jelleget kapott ez a kifejezés mint az egyházi kinyilatkoztatások, igazságok és szabályok megszentelt (megfellebbezhetetlen) gyűjteménye. Mai értelemben a kánon egy adott közösség (család, település, vallási felekezet, etnikai közösség, ország) tagjai által elfogadott és átörökítendő „mértékadó” tudásbázist jelenti, amely öntudatlan vagy tudatos választás, válogatás (szelekció) eredménye. Jól példázza mindezt a közösségek műltszemlélete. Az elmúlt események emlékei közül a legtöbb elfelejtődik. Csak az marad fenn a közösség kulturális emlékezetében, a történelmi közgondolkodásban vagy a történelemkönyvekben, ami valamilyen okból fontos üzenetet hordoz a mindenkor jelen számára (Assmann, 1999).

³ Benedict Anderson (2006. 23.) írja: „A nacionalizmus modern kultúrájának kevés lenyűgözőbb jelképe van, mint az Ismeretlen Katonának szentelt síremlékek és sírok. Valójában előzmény nélküli a történelemben, hogy efféle emlékműveket kimondottan azért övez nyilvános és szertartásos tisztelet, mert szándékosan üresek, vagy mert nem tudni, kinek a porait rejtik... Ezekben a síremlékekben nincsenek azonosítható földi maradványok, vagy halhatatlan lelkek, sokkal inkább a nemzeti képzeletvilág kísértetszerű elemeivel vannak tele.”

⁴ A 18. század második feléig a magyarországi felekezeti iskolák tanrendjében a történelem tantárgy lényegében erkölcsi példatárként volt jelen, ahol többnyire antik auctorok történetei, illetve a bibliai példabeszédek révén formálták a növendékek erkölcsi gondolkodását. A mai értelemben vett tömeges állampolgári nevelés megalapozója az 1777-ben kiadott Ratio Educationis volt – a Habsburg Birodalom magyar területein nem volt kötelező érvényű –, amely az úgynevezett grammatikai iskolákban (kisgimnázium) a történelem és a földrajz tantárgyak keretében írta elő, hogy az iskolákban „az ifjúságot a fejedelem iránti hűségre, hazaszeretetre és a jó polgárhoz és alattvalókhöz méltó más erényekre buzdítsák” (Ratio Educationis, CXXI. §).

⁵ A történelemoktatási kánon szakrális funkciója ma a magyarországinál is látványosabban mutatkozik meg a határon kívüli magyar közösségek történelemoktatásában. Vajda Barnabás (2007. 112–113) írja: „A szimbólumok: zászlók, ünnepélyek és évfordulók Magyarországon is hatással bírnak, ott is kollektív érzést keltenek; de a felvidéki helyzetben (ahol a magyar szimbólumok jogi tilalom alatt állnak) még felfokozottabban hatnak – miközben egyik helyen sem a szigorú értelemben vett történelmi igazságot, hanem bizonyos kulturális mítoszok tovább éleket szolgálnak. És mivel a mítoszok a politika világában érzik a legjobban magukat, innen csak egy lépés a számunkra nagyon ismerős erkölcsi szintre emelt nemzetiség jelensége.”

⁶ Ennek legfőbb sajátossága az, hogy könnyen értelmezhető aktuális vágyakat és hiteket vetít vissza a történelembe, amelyek érzelmileg felfokozottan és roppant direkt módon erősítik az egyéni és közösségi identitásokat, illetve kijelölik a szükséges ellenséggépet. A magyar történelmi közgondolkodás közismerten sokféle mitikus történelmi hagyományt hordoz. Ezek a mitikus történetek és szereplők – sumér–magyar rokonság, igazságos Mátyás, áruló Görgei, Magyarország Európa védőbástyája stb. – időnként beszivárognak a történelemtankönyvekbe is, de többnyire inkább mint párhuzamos történelmi narratívumok jelennek meg a családokban vagy a tanórákon. Szerepük nagyobbbrészt akkor erősödik meg, amikor közvetlen propagandisztikus célból felerősödik a közvetlen politikai indoktrináció: az EU-csatlakozás idején például a „nyugati minták” átvételének történelmi előképei jelentek meg a tankönyvekben, a „keleti nyitás” meghirdetése után viszont a hun–magyar rokonság képzete bukkant fel váratlanul.

⁷ Az utóbbi időben már ez is radikálisan megváltozott. Az állami történelemtankönyvek engedélyeztetéséhez már nincs szükség történész-lektorra, sőt, a „szaklektor” lehet az egyik szerző is: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_5_nat2020/ Utolsó letöltés: 2021. 07. 25.

⁸ Az ilyen jellegű szembenállás természetesen a középkori és újkori európai vallásháborúk és gyarmatosító téritések idején is megfigyelhető volt, de az „aszimmetrikus ellenfogalmak”, a „barát-ellenség séma” (Koselleck, 2003), a kereszténység egyetemes rendszerén belül – mint igazhítűek és hitetlenek, vagy mint keresztények és pogányok – fogalmazódtak meg. A nemzeti ideológiák ellentétekor – például a német–francia, vagy az erdélyi magyar–román szembenállás esetében – a konfliktus nem egyetemes keretben, hanem partikuláris érdekviszonyok mentén jelenik meg (Berger-Luckman, 1998. 172–173.).

⁹ A nemzetközpontú értéktudat és az értékközpontú nemzettudat kényes egyensúlyát a következő közkeletű „focipéldával” lehet szemléltetni. Egyfelől nagyon fontos, hogy mindenkinek legyen saját focicsapata, amelyet magáénak érez, amelyhez tartozónak vallja magát, amellyel természetes módon elfogult, amelyért akár áldozatokat is képes hozni... Másfelől azonban ez a természetes elfogultság tartósan nem írhatja felül az alapvető játékszabályokat: ha a kedvenc csapat csalással és folyamatos szabálytalankodással győz, akkor nemcsak a játék értelme kerül veszélybe, hanem maga a játék is az erőszak áldozata lesz. Nyilvánvaló, hogy az a legszerencsésebb, ha a „mi csapatunk” jó játékkal és „sportszerűen” győzi le mások csapatait.